

BİBLİYOGRAFYA :

Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 240-244; Mec-dî, *Şekâik Tercümesi*, s. 245-258; Lâmiî, *Nefe-hât Tercümesi*, s. 556, 558; Süleyman Kösten-dilî, *Bahrü'l-velâye*, Berlin Staatsbibliothek, nr. 1683, vr. 120 b; Mehmed b. Sa'dî Zeynî, *Bur-sa Vefeyâtı*, Edirne Selimiye Ktp., nr. 2126, vr. 8b; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekke-ler I*, İstanbul 1990, s. 108-109.

MEHMET AKKUŞ

HACI HALİL AĞA CAMİİ

İzmir'e bağlı Kemalpaşa ilçesinde
XIX. yüzyıl sonunda
yapılmış camii.

Eski adı Nif olan Kemalpaşa ilçesinin güneydoğusunda, eski Turgutlu yolunun 4 km. kadar güneyinde bulunan Yukarı Kızılcı köyündedir. Camiye göre normal olmayan bir biçimde ana binaya bitişik minareden anlaşıldığına göre aynı yerde evvelce daha eski bir cami bulunuyordu. İzmirî mahlaslı bir şairin düzenlediği, cümle kapısı üstündeki dört beyitlik kitâbesinde, "Kasr-ı âlî cennet içre işbu karye ehline / Vere Hak hem Tâlib isminde olan mi'mârına / Söyle İzmirî mücevher târihin dört zamm ile / Hoş yapıldı câmi-i zîbâ çalı işyâsına, 1311" denilerek caminin Tâlib adında bir ustanın eseri olduğu ve inşaatın 1311'de (1893-94) gerçekleştiği belirtilir. Tâlib adındaki bu ustanın ayrıca Kemalpaşa merkezindeki Çarşı Camii'ni 1307'de (1889-90), aynı çevrede Parsa'daki (Bağyurdu) Çarşı Camii'ni de 1322'de (1904-1905) inşa ettiği Rahmi Hüseyin Ünal tarafından tesbit edilmiştir.

Yakın tarihlerde pek başarılı sayılabilecek bir tamir gören cami, dikdörtgen biçiminde bir plana sahip olup yüksekçe bir bodrum üstünde bulunmaktadır. Bu sebeple son cemaat yerine iki tarafındaki merdivenlerden çıkılır. Cepheleri sadece köşelerde muntazam işlenmiş taşlardan, esas yüzeyler ise aralarda tuğla ve kiremit kırıkları olan moloz taşlardan örülmüştür. Dış mimarisini bakımından âhenkli ve gösterişli bir ifadeye sahip değildir. Her cephede açılmış pencereler iki sıra halinde olup yarım yuvarlak kemerlidir. Ayrıca dış duvarlarda binanın inşası için kurulan iskelelerin delikleri görülmektedir.

Son cemaat yeri, ortadakilerden daha dar olmak üzere beş bölümlüdür. Bunlardan dördü manastır tonozu ile, ortadaki aynalı tonozla örtülmüştür. Üstü kiremit kaplı bir çatıya sahip olduğu için bu tonozlar dıştan belirli değildir; iç yüzeyleri de sıvandığından kullanılan malzeme-

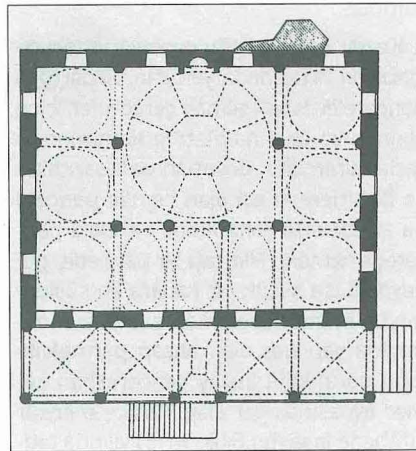
lerin cinsi tesbit edilememektedir. Hari-me girişi sağlayan kapının kemeri üstünde sekiz kartuş içine işlenmiş kitâbe bulunur. Bunun ortasında oval bir çerçeve içinde, örneği çok az görülen padişah tuğrası biçiminde istiflenmiş bir hadis yazılıdır. Köşesinde de caminin yapım tarihi olan "1311" yer alır.

Dikdörtgen biçimindeki ana mekânın bütün iç aksamı ve örtü sistemi ahşaptır. Ancak burada bir köy camisi için oldukça iddialı bir plan düzeni uygulanmıştır ki Hacı Halil Ağa Camii'ni dikkat çekici yapan da bu özelliğidir. Harimin mihrap önündeki bölümü âdetâ kare bir maksûre gibi altı direklerle ayrılmıştır. Dışları sıvalı ve boyalı olan bu direkler, kemerler ve gergi demirleriyle ana duvarlara bağlanmıştır. Desteklerin korint üslûbunda ki başlıkları alçıdandır ve yıldızla boyanmıştır.

Ortadaki büyük bölüm, sekiz köşeli bir kasağa sahip bir kubbe ile binanın kitlesine hâkimdir. İki yanlarda üçgen kubbeli bölümlerle harimin geri kalan kısmı örtülmüştür. Ayrıca ortadaki büyük kubbeli bölümle son cemaat yeri arasında oval kubbeli üç bölüm oluşmuştur. Bu kısmın içinde bir galeri halinde kadınlar mahfeli bulunmaktadır.

İki yanında birer sütunla çerçevesiz mihrap, taç kısmındaki bütün süs unsurları antik sanatlardan alınan motiflerle alçıdan yapılmıştır. Bunun benzeri mihraplar İzmir'de Başdurak, Kemeraltı camilerinde görüldüğü gibi aynı mimarın yaptığı Kemalpaşa ve Bağyurdu Çarşı camilerinden de bulunmaktadır. Caminin içinde

Hacı Halil Ağa Camii'nin planı

ve son cemaat yeri kubbelerinde, XIX. yüzyılda çok yaygın olan Türk sanat geleneğine yabancı üslûpta kalem işi nakışlar göze çarpar.

Her ne kadar örtü sistemi ahşaptan ise de Hacı Halil Ağa Camii planı bakımından dikkat çekicidir. Bu planın en uzak bir ön örneği (prototipi), bir dereceye kadar Edirne'deki 1445'te yapılan Üç Şerefeli Cami sayılabilir de İzmir'deki Hisar Camii en yakın benzeridir. XIX. yüzyılda değişikliğe uğradığı bilinen Hisar Camii, Halil Ağa Camii'ni inşa eden mimara ilham kaynağı olmuştur. Böylece bu cami, Osmanlı mimarlık tarihinin son safhasında bir yapı tipinin en geç örneğini teşkil eder.

Caminin kible duvarına bitişik olan minaresinin her yüzü kör kemerli sekizgen kaidesi, aynı yerde inşa edilmiş bulunan daha eski bir ibadet mahalline ait olmalıdır. Yuvarlak gövdeye geçişin organik bir biçimde olmayışı bu tahmini destekler.

BİBLİYOGRAFYA :

Rahmi Hüseyin Ünal, "Yukarı Kızılcı Köyü, Halil Ağa Camii", *Ege Üniversitesi-Sanat Tarihi Dergisi*, VII, İzmir 1994, s. 211-215, İv. LXII-LXIX.

SEMAVİ EYİCE

HACI HALİL PAŞA MEDRESESİ

Amasya'nın
Gümüşhacıköy ilçesine bağlı
Gümüş bucağında
XV. yüzyıl başlarına ait medrese.

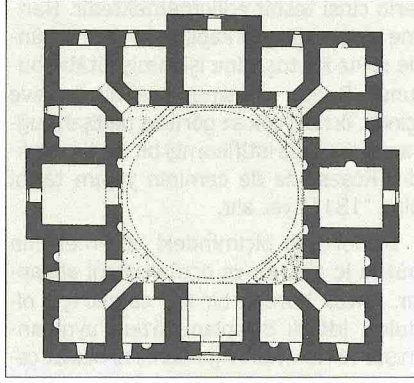
Hallîye Medresesi olarak da anılan eser, 816-818 (1413-1415) yılları arasında Beylerbeyi Hacı Halil Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Amasyalı Kutlubeyzâdeler ailesinden Kadı Ahmed'in oğlu olan Halil Paşa'nın 806'da (1403-1404) Çelebi Sultan Mehmed tarafından kasabadaki gümüş madeni eminliğine tayin edildiği, medreseyi yaptırmaya başladığı, 816 (1413) yılında da beylerbeyi pâyesini aldığı bilinmektedir. Hacı Halil Paşa'nın medresesi için düzenlediği vakfiyenin aslı zamanımıza intikal etmemiş, ancak Şâban 1072 (Nisan 1662) tarihli bir mahkeme ilâminde, medresenin giderleri için Gümüş ve İskilip civarında birtakım arazilerin vakfedildiği belirtilmiştir.

Muhtemelen bir deprem sonucunda medresenin avlusunu örten kubbe çökmüş, avlu ahşap direkli revaklarla kuşatılmıştır. Revakların mimari özellikleri bu tâdilâtın XVIII. yüzyıldan geriye gidemeyeceğini göstermektedir. Osmanlı dön-

minin sonlarında asıl fonksiyonunu kaybederek tekke gibi kullanıldığı anlaşılan medresenin avlusunda, Cumhuriyet döneminde bu yapıda ikamet ettiği ve irşad faaliyetlerini yürüttüğü bilinen, "Garip Hâfız" lakaplı Erzurumlu Gülzâde Şeyh İbrâhim Hakkı (Gül) Efendi'nin (ö. 1976) kabri bulunmaktadır. Günümüzde onarıma muhtaç durumda bulunan medrese bu sebeple daha ziyade bir ziyaretgâh niteliği kazanmıştır.

Kareye yakın dikdörtgen bir alanı (yaklaşık 25 × 21 m.) kaplayan medrese, Türk İslâm mimarisinde "kapalı avlulu medreseler" veya "avlusu kubbeli medreseler" olarak adlandırılan tiptedir. Ortasındaki kare planlı (12,60 × 12,60 m.) ve kubbeli avlunun merkezinde dik açı ile kesişen iki eksene göre simetrik biçimde tasarlanmıştır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan eksenin doğu ucuna dikdörtgen planlı giriş eyvanı, batı ucuna kare planlı ve kubbeli yazlık dersane eyvanı, kuzey-güney ekseninin uçlarına ise birinin kışık dersane, diğerinin müderris odası olması muhtemel avluya kapalı, kare planlı ve kubbeli iki birim karşılıklı olarak yerleştirilmiştir. İki eyvanla bu iki birim arasında kalan "L" biçimindeki dört kanada üçerden toplam on iki adet kare planlı (3 × 3 m.) ve kubbeli öğrenci hücreleri konmuştur. Dershane eyvanı ile kuzey ve güneyde yer alan iki kapalı mekân aynı boyutlarda olup (4,25 × 4,25 m.) yapının cephelerinden 1 m. kadar çıkıntı teşkil etmekte, böylece medresenin planında gözlenen ve dört eyvanlı Selçuklu medreselerinden geliştirilmiş olan şema cephelerinde de yansıtılmış olmaktadır.

Medrese girişinin bulunduğu doğu cephesiyle batı cephesi tuğla kasetli, kuzey ve güney cepheleri ise seyrek tuğla hatıllı moloz taşlarla örülmüştür. Yapının kö-

Hacı Halil Paşa Medresesi'nin planı

şelerinde, girişte ve çıkıntılarının eksenlerinde yer alan kitâbeli pencerelerde alması örgüden kesme taş örgüye geçilmekte, avluya bakan cephelerde ise iri bloklar halinde kesilmiş kum taşının kullanılmış olduğu gözlenmektedir. Avluyu ve avlunun çevresindeki mekânları örten kubbeler tuğla örgülüdür.

Basık kemerli giriş, biri kapının keme-rine ve sövelerine teğet olan iki adet dikdörtgen göçertme ile çerçeveselmiştir. Kemerin üzerine, medresenin Hacı Halil Paşa tarafından 816 (1413) yılında yaptırıldığını gösteren Arapça mensur bir kitâbe yerleştirilmiştir, ayrıca sövelere de bâniyi hayırla yâdeden dualar içeren Türkçe mısralar konmuştur. Gerek yer yer kırık olduğu için bütünüyle okunamayan bu kitâbelerde, gerekse medresede mevcut diğer kitâbelerde yapının mimarisi gibi henüz Selçuklu etkisinden kurtulmamış, oldukça bozuk bir sülüsün kullanılması dikkat çekicidir. Diğer taraftan bazı kitâbelerde Türkçe'ye yer verilmiş olması XV. yüzyıl başları için istisnâ bir durumdur.

Kuzey, batı ve doğu cephelerindeki çıkıntılarının ortalarında yer alan dikdörtgen pencereler kaval silmeli çerçeveler içine alınmış ve sivri hafifletme kemerleriyle taçlandırılmıştır. Boyutları ve tasarımları ile birbirlerinin eşi olan her üç pencere de kitâbelerle donatılmış, batıdaki pencerede kemerin kilit taşı bir palmetle, güneydeki ise küçük bir kabara ile süslenmiştir. Muhtemelen medrese ile aynı zamanda yapılmış olan ahşap parmaklıkların görüldüğü kuzey penceresinin kemer aynasında yer alan Türkçe mensur kitâbede inşaatın 818 (1415) yılında biti-

rildiği belirtilmekte, bâninin adı Hacı Paşa olarak zikredilmekte, ayrıca yapının inşaatında adları açıklanmayan bir kadı ile bir mimarın hizmet ettiği ifade edilmektedir. Söve başlığında da Hacı Halil Paşa'ya hayır dualar içeren iki mısra yer almıştır. Söve başlığı yenilenmiş olan batı penceresinin kemer aynasındaki harap kitâbede bâni için yapılmış Arapça bir dua görülmüştür. Güney cephesindeki pencerenin kemer aynası ile söve başlığında da yine Halil Paşa'ya hayırlar dileyen Türkçe mısralar bulunmaktadır.

Girişi takip eden eyvan, sivri kemerli bir nişin içine alınmış olan bir basık kemerle avluya açılır. Avluya girildiğinde sağda (kuzey) bulunan büyük odanın dikdörtgen açıklıklı kapısı, kaval silmelerin meydana getirdiği iki dikdörtgen çerçeve içine alınmış, sivri bir hafifletme kemeriyile donatılmış ve tuğla örgülü yüksek bir sivri kemerle taçlandırılmıştır. Tuğla kemerin aynasında, sepet örgüsü şeklinde düzenlenmiş tuğlalarla bunların arasındaki kareleri dolduran küçük kesme taşların oluşturduğu ilginç bir doku dikkati çeker. Hafifletme kemerinin aynasında ve söve başlığında Arapça dualar okunabilmektedir. Avlunun solunda yer alan büyük odanın kapısı da bu kapı ile aynı biçimde tasarlanmış, ancak burada yalnızca kemer aynasında bir hadis metnine yer verilmiş, söve başlığı kırık çizgilerin sınırladığı kaz ayağı motifleriyle bezenmiştir. Batıdaki dersane eyvanının avluya açılan sivri kemer testere dişi biçiminde bir silme ile zenginleştirilmiştir.

Ocaklarla donatılmış olan talebe hücreleri sonradan genişletildikleri anlaşılan, dikdörtgen açıklıklı birer mazgal pencereden çok az ışık almaktadır. Dershane eyvanına komşu olan iki oda dışında diğerlerinin avluya açılan kapıları dikdörtgen olup basit ahşap pervazlarla çerçeveselmiştir. Eyvana komşu olanların kapıları ise geçmeli taşlarla örülmüş basık kemerlere sahiptir. Kapıyı kuşatan dikdörtgen silme çerçevelerle bu kemerler arasında içleri, üç yönde gelişen çizgilerin kestiği altıgenlerle dolgulanmış dikdörtgen bezeme panoları yer almaktadır.

Avluyu örten, günümüze ulaşmamış kubbenin 12,50 m. çapında olduğu anlaşılmaktadır. Kubbeğe geçişi sağlayan tromplar muhdes revağın arkasında görülebilir. Üçgen biçiminde küçük taş konsollara oturan tuğla sivri kemerlere sahip olan bu trompların içleri, tuğla üzerine alçı uygulanması ile oluşturulan farklı

Hacı Halil Paşa Medresesi'nin avlusu - Gümüşhacıköy / Amasya

dolgularla zenginleştirilmiştir. Güneydoğu ve kuzeydoğu köşelerinde bulunanlarda ise iki sıra halinde düzenlenmiş prizmatik üçgenler görülür. Kuzeybatı trompunda bir sıra prizmatik üçgenden sonra bir baklava kuşağı uzanmakta, güneybatıdakinde yine bir sıra prizmatik üçgeni trompun merkezinden dağılan prizmatik ışınlar takip etmektedir. Günümüzde avluyu kuşatan revak, her yönde üçer tane olmak üzere toplam on iki adet sivri kemerden oluşur. Ahşap tavanla örtülü revak, basit kare tablaları olan daire kesitli ahşap direklere oturmakta ve kısa bir saçakla son bulmaktadır.

Hacı Halil Paşa Medresesi, Bursa'da 740 (1339-40) yıllarına tarihlenen Lala Şâhin Paşa Medresesi ile birlikte, kökeni Horasan yöresinin kadim ev tasarımına dayanan ve Türk İslâm mimarisinde Osmanlı dönemine kadar yaygın biçimde kullanılmış olan kapalı avlulu ve dört eyvanlı medrese şemasının Osmanlı mimarisinde tesbit edilebilen iki örneğinden birini oluşturur. Osmanlı mimari geleneği bağından beri, Anadolu Selçuklu döneminde en başarılı örneklerine şahit olunan bu medrese şemasına pek itibar etmemiş, muhtemelen avluyu genişleterek çevresine daha fazla öğrenci odası yerleştirmeye imkân verdiği için açık avlulu ve revaklı medreseleri tercih etmiştir. Bu bakımdan Hacı Halil Paşa Medresesi, Selçuklu geleneğinin, Osmanlı mimarisinin henüz olgunlaşma sürecini tamamlamış olduğu ve hâlâ birtakım arayışlar içinde bulunduğu erken dönemi içindeki bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Bu medresenin bazı plan özelliklerini Merzifon'da Çelebi Sultan Mehmed'in aynı yıllarda (1414-1417) yaptırdığı medresede de gör-

mek mümkündür. Her ne kadar bu yapıda artık kubbeli avlu yerini açık avluya terketmişse de Hacı Halil Paşa Medresesi'nin de aynı ekole bağlı bir mimar tarafından tasarlanmış olması muhtemeldir. Bu arada Hacı Halil Paşa Medresesi'nin küçük boyutlu, süslemesiz ve gösterişsiz girişi tasarımına hâkim olan Selçuklu geleneğiyle çelişmekte, esasen yapının dış cephelerinden çok avlu cephelerine özen gösterilmesi şaşırtıcı olmaktadır. Diğer taraftan, Menteseoğulları'nın önemli mimari eserlerinden Söke'nin Balat köyündeki 1404 tarihli İlyas Bey Camii'nde görülen kaz ayağı motifleri ve çizgilerin kesitiği altıgenlerle dolgu ve dikdörtgen bezeme panolarının on yıl kadar sonra hemen aynen Hacı Halil Paşa Medresesi'nde kullanılmış olması, bir tesadüften veya etkileşimden öteye aynı taşçı ustalarının her iki yapıda da çalışmış olabileceğini düşündürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Amasya Tarihi, I, 292; Ayverdi, *Osmanlı Mimarisi II*, s. 171-178; *Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara 1972, I, 291-293; Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, s. 111; Yıldız Demirez, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I: Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul 1979, s. 566-569; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 238; a.mlf., *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s. 33.

M. BAHA TANMAN

HACI HAMZA BEY MESCİDİ ve TÜRBESİ

İznik'te XIV. yüzyılda yapılmış
ilk Osmanlı eserlerinden biri.

İznik'in merkezinde Ayasofya'nın karşısında, Lefkekapısı'na giden ana caddenin kenarında bulunuyordu. Evvelce kapısı üstünde yer alan dört satırlık kitâbesinde bu eserin 746 (1345-46) yılında Hacı Hamza b. Erdemşah tarafından vakfedildiği kaydedilmiştir. Kitâbeyi ilk yayımlayan Franz Taeschner, kurucunun babasının adını Ardumşah (Ardunşah) olarak okuyup kelime üzerinde geniş açıklamalar yapmıştır. Aynı konuda çalışan Memduh Turgut Koyunluoğlu ile Ekrem Hakkı Ayverdi ise kelimeyi Erdemşah olarak okumuşlardır. Mescid girişinin 8-10 m. kadar uzatında bânisinin türbesi vardı. Bunun kitâbesinden, Hacı Hamza b. Erdemşah'ın mescidin tamamlandığından az sonra vefat ederek 750 (1349-50) yılında bitirilen bu türbeye defnedildiği öğreniliyordu.

Hacı Hamza Bey Mescidi, Osmanlı mimarisinin Osmanlı Beyliği'nin ilk merkezi

olan İznik'te meydana getirdiği ilk eserlerden olduğu için özel bir değer ve öneme sahipti. İstiklâl Savaşı sırasında bu tarihî kasabanın Türk ve Yunan kuvvetleri arasında birkaç defa el değiştirmesi, yıkılması ve Türk eserlerinin Yunanlılar tarafından tahrip edilmesi felâketini bu binalar fazla zarar görmeden atlattı. Nitekim Taeschner, 1927'de İznik'te yaptığı incelemeler sırasında mescid ve türbeyi görmüş, kitâbelerini de 1932'de yayımlamıştı. Fakat İznik Belediyesi, şehrin hemen her tarafı boş arsa halinde iken bu tarihî eseri 1930'lu yıllarda bütünüyle yıktırmasıdır. Koyunluoğlu'nun yazdığına göre 1935'li yıllarda Hacı Hamza Bey Mescidi ve Türbesi'nin artık hiçbir izi kalmamıştı.

Türbe kitâbesinde bu yapının mimarının Hacı Ali adında bir usta olduğu bildirilmişti. Mescidin de aynı mimar tarafından inşa edildiğine ihtimal verilir. Hacı Hamza Bey Mescidi'ne dair bilgiler 1935'lerde K. Otto-Dorn tarafından yeniden derlenmiştir. Böylece bu tarihî eser, birçok benzeri gibi geçmişin karanlıkları içinde bütünüyle kaybolup gitmemiştir. Koyunluoğlu'nun ve ondan naklen Ayverdi'nin mescid ve türbenin 1924'te yıktırıldığını yazmaları yanlıştır. Çünkü Taeschner bu eseri sağlam bir halde görebilmiş, hatta makalesinde mimarisini bir dereceye kadar tarif etmiştir.

Hacı Hamza Bey Mescidi'nin aslında bir Bizans kilisesi olduğu yolundaki halk söylentisine inanmak zordur. Taeschner'in tarifi ve Otto-Dorn'un tesbit ettiği duvar kalıntıları bu küçük mescidde hiçbir Bizans izine işaret etmez. Mihrap nişinin girişin karşısında ve esas eksen üzerinde değil yan duvarda oluşu da bu hususta bir dayanak sayılmaz. Nitekim İznik'te Nilüfer Hatun İmaret'i'nin namaz mekânındaki mihrap da yan duvardadır.

Taeschner'in tarifine göre mescid, erken Osmanlı yapı sanatı için tipik olan taş dizileriyle inşa edilmişti. Girişindeki (veya son cemaat yeri) duvarlar muntazam bir taş işçiliği gösteriyordu. Duvarlarda çok sayıda eski dönemlerden kalma işlenmiş taş devşirme malzeme olarak kullanılmıştı. Taeschner mescid kapalı olduğundan içine girememiş, yalnız batı cephesindeki pencerelerin nisbeten yeni olduğunu belirtmiştir. Kiremit kaplı kubbenin ne dereceye kadar eski olduğu hususunda ise bir fikri olmadığını belirtir.

1930'lu yıllarda henüz görülebilen kalınlardan anlaşıldığı kadarı ile mescid kare planlı olup girişinde iki yanı duvarlarla kapalı bir son cemaat yeri vardı. Eski bir fo-

Hacı Halil Paşa Medresesi'nin kitâbeli batı penceresi
(M. Baha Tanman fotoğraf arşivi)

